

Silvia Maznic

RESTRICȚIE ȘI EXTENSIUNE ÎN EVOLUȚIA SEMANTICĂ DE LA LATINĂ SPRE ROMÂNĂ

În cursul dezvoltării istorice a limbii, sunt supuse modificărilor atât fonetismul, cât și semantismul cuvântului. Lexicul e unicul compartiment al limbii expus în gradul cel mai mare influențelor din afară, din partea altor limbi, precum și intervențiilor din partea vorbitorilor, care nu numai că utilizează cuvintele în mod individual, ci adesea procedează la inovații lexicale. Unele din formațiunile individuale, ocazionale, lărgindu-și sfera de întrebuințare și generalizându-se, devin normă.

În principiu, orice element lexical poate deveni polisemantic și își poate dezvolta sensuri noi. De regulă, acesta este concurat de un împrumut sau de o inovație pe teren propriu și, ca urmare, cuvântul respectiv poate trece din lexicul activ în cel pasiv, ca apoi să fie uitat definitiv sau, dimpotrivă, să fie reluat și dotat cu un sens nou, să devină o vocabulă de uz comun sau să-și restrângă sfera funcțională la un stil dat ori la un anumit grup social de vorbitori. Particularitatea respectivă a structurii lexico-semantice face ca normele lexicale să aibă un caracter mai puțin rigid decât cele fonetice și gramaticale [5, p. 227].

În trecerea de la latină spre română au avut loc o serie de transformări în vocabular, ale căror urmări se regăsesc în toate limbile romanice. Astfel, în vorbire se manifestă o tendință spre simplificare, soldată cu dispariția arhaismelor în favoarea normelor regulate, adesea de origine familiară și populară. Se constată, de asemenea, o tendință de reducere a dubletelor sinonimice și de ștergere a nuanțelor de sens. Drept rezultat, are loc o reducere cantitativă a vocabularului, când fiecare limbă romanică moștenește din latină cam același număr de cuvinte (în jur de 2000) [6, p. 35].

Cauzele care duc la schimbarea limbii nu trebuie considerate unice și generale, deoarece ele pot fi foarte diferite, în funcție de cazurile la care se face referință. Schimbări fonetice și semantice au loc atât în relațiile dintre limba originală și alta nouă pe care o învață o comunitate, părăsind-o treptat pe cea anterioară, cât și în urma contactelor dintre un idiom anumit și un superstrat (limba care se suprapune alteia, dar fără a ajunge să o elimine), precum și dintre o limbă și un adstrat (adică o limbă învecinată). Modificările sunt numeroase, în special când între o limbă și substratul, superstratul și adstratul ei există relații de înrudire [4, p. 82-83].

„Economia resurselor de limbă este o tendință importantă, proprie mai multor idiomuri. Esența acestei tendințe constă în faptul că limba, ca un sistem complex de subsisteme, evită majorarea la infinit a semnificațiilor, întrucât omul are o capacitate limitată de memorizare. În același timp, este necesar să ținem cont de faptul că economia mijloacelor de exprimare are ca rezultat apariția unei unități mai complexe sub raport semantic calitativ” [1, p.125].

Reflectarea directă în lexic a procesului de evoluție continuă a societății umane nu reprezintă o noutate pentru lingvistica românească, tema fiind abordată în studii valoroase semnate de M. Sala, C. Maneca, Gr. Brâncuș, N. Corlăteanu, I. Melniciuc, G. Giuglea, Gh. Bîrlea etc., totuși lexicul limbii mai poate oferi cercetătorului largi posibilități de valorificare și necesită anumite precizări terminologice.

În lucrarea de față ne propunem să punem în discuție unele probleme teoretice și neclarități terminologice privind modificările de sensuri ale lexicului latin.

Consecințele schimbărilor de sens pe parcursul evoluției limbii sunt numite prin tradiție *restricție*, *extensiune*, *pierderea legăturii cu sensul inițial*, *enantiosemia* (*polarizarea semantică*). Materialului factual atestat, care constă din ≈170 de lexeme, selectate din dicționarele latine (a se vedea *Referințele bibliografice*), nu întotdeauna ne permite a pune semnul egalității între cele două definiții ale fenomenului *restricției semantice*, care este definit de către N. Corlăteanu și I. Melniciuc ca „un proces de trecere de la un sens general la unul particular” [2, p. 44].

Există și noțiunea de *restricție funcțională*, în cadrul ei realizându-se o specializare de sens a cuvântului, care are drept consecință utilizarea lui doar într-un anumit domeniu. Procesul respectiv are drept cauză faptul că pe parcursul dezvoltării societății au loc diferite modificări și dispariții ale unor fenomene sociale, economice și culturale. Astfel, o mulțime de sensuri, care reflectau existența lor, au ieșit din uz. De exemplu, în latină *memorandus, -a, -um* – „memorabil, demn de amintit” [8, p. 338] > rom. *memorandum* – „document diplomatic, cuprinzând expunerea argumentelor juridice sau a faptelor care privesc relațiile dintre state și formează sau vor forma obiectul unor tratative” [7, p. 619]. În cazul dat, adjectivul latin s-a substantivizat, iar sensul lui s-a restrâns în română de la *ceea ce poate fi memorat la document în care sunt fixate niște date, care trebuie amintite*.

Avem însă în limba latină și exemple de felul lui *accipio, -ere, -cepi, -ceptum*, care are 8 sensuri: 1) a lua (asupra sa), a lua primind: *accipere medicina ore* (M. Tullius Cicero) – „a lua un leac”; *accipete hoc onus in collos vestros* (M.P.Calo) „luați această povară de pe grumajii voștri”; 2) a primi, a încasa (în sintagma: *expensa et accepta pecunia* (M. Tullius Cicero) „sumă de bani primită și încasată” // *acceptum, -i* sumă primită, încasare; 3) a primi, a accepta, a aproba: *accipere conditionem* (T. Livius) „a primi o condiție”; 4) a percepe, a înregistra; 5) a primi bine sau rău pe cineva; 6) a auzi, a afla; 7) a) a înțelege; b) a lua, a interpreta: *parum accepi* (M. Tullius Cicero) „am înțeles prea puțin”; 8) a suferi: *accipere iniuriam* (C. Iulius Caesar) „a suferi de o neplăcere” [8, p. 29].

Cele 8 sensuri latinești au doar două reflexe românești: *a accepta* „a fi de acord, a aproba”, care nu este termen, deci nu poate fi vorba de specializarea sensului și termenul economic *accept* „act prin care cineva se obligă să achite o datorie la scadență, se folosește mai mult în circulația liturilor de credit și de valoare cu indicarea datei și a locului plății și a semnăturii transului; obligație pe care o persoană (cumpărătorul) o are față de persoana care dă ordinul de a efectua plata (vânzătorul)” [7, p. 11].

Apare întrebarea: care evoluții semantice se încadrează în procesul restricției, cele care doar pierd unele sensuri sau cele care cunosc o specializare a acestora?

În procesul de dezvoltare istorică a limbii un cuvânt poate ajunge să numească un număr mai mare de obiecte, fapte, acțiuni. În acest caz are loc *extensiunea semantică*. Termenul este utilizat în următoarea accepțiune: „generalizarea sau lărgirea sensului, în cadrul căruia se trece de la un sens particular, la un sens general” [2, p. 42]. În opinia lui V. Bahnaru, *extensiunea* constă în excluderea unor seme diferențiale din componența sememului derivat, pe când *restricția* sensului rezidă în includerea unor seme diferențiale, suplimentare în semantica cuvântului dat și în reducerea numărului de denotați, numiți de unitatea dată [1, p. 121].

Extensiunea presupune o lărgire a cercului de referenți. De exemplu, de la lat. *mergo, -ere, mersi, mersum* 1. a afunda; a scufunda; a merge în jos: *mergere in mari* (M. Tullius Cicero) „a se scufunda în mare”; 2. a se scurge: *fluvius in Euphratem mergit* (C. Petronius Arbiter) „râul se scurge în Eufrat” (trad. n.) [11, p. 482] a provenit *a merge*. Astfel, a *merge in jos* prin extensiune a ajuns la acțiunea de *a merge*, în genere.

Cauzele *extensiunii* sunt: progresul tehnico-științific, schimbările în sfera relațiilor economico-sociale, evoluția moravurilor. O altă premisă este de ordin lingvistic, când evoluția valorii semantice depinde și de posibilitățile de îmbinare a vocabulelor, căci ocurența cuvântului modifică înțelesul lui.

Fenomenul extensiunii este ilustrat prin exemplul clasic al cuvântului latinesc *passer, -is* vrabie [2, p. 42] > *pasăre* orice animal din clasa de vertebrate ovipare, cu aripi pentru zbor.

În română, *pasăre* este un nume generic pentru orice zburătoare, iar sensul de *vrabie* a devenit un regionalism. Cum denumim atunci evoluțiile semantice ale cuvintelor latine *oculus, -i* și *capra, -ae*, în care nu este vorba de generalizarea sensului latin, ci de obținerea mai multor semnificații? Astfel, *oculus, -i* în latină înseamnă: 1) ochi; 2) (fig.) a) vedere, privire; b) mugur; tubercul al unor rădăcini; c) perlă [8, p. 371].

Cele două sensuri ale cuvântului latin au căpătat, în evoluția lor spre română, numeroase semnificații și nuanțe de sens, utilizate în diferite expresii și cuvinte compuse (a se vedea 7, p. 710):

ochi 1) fiecare dintre cele două organe ale vederii, de formă globulară, sticloase, așezate simetric în partea din față a capului; 2) facultatea de a vedea, simțul văzului; 3) vedere; privire; 4) fiecare dintre spațiile libere ale unei ferestre, în care se montează geamurile; 5) panou de sticlă care închide fiecare dintre aceste spații; 6) întindere de apă în formă circulară, în regiuni mlăștinoase, mărginită cu papură; loc unde se adună și stagnează apa;

7) orificiu făcut dintr-o pânză de navă, plasă, foaie de cort, prin care se poate petrece o sfoară; 8) mâncare făcută din ouă prăjite; 9) boxă; 10) fiecare dintre punctele de pe zaruri [7, p. 711].

O evoluție semantică asemănătoare are și cuvântul latin *capra, -ae* capră > *capră* 1) mamifer; 2) joc popular românesc, care face parte din obiceiurile practicate de Anul Nou; 3) joc de copii; 4) unealtă de lemn cu patru picioare pe care se pun lemnele pentru a fi tăiate; 5) sistem de lemne încrucișate care servește la susținerea schelelor de lucru; 6) scaun care se află în partea de dinainte a trăsurii sau a căruței pe care șade vizitiul; 7) aparat de gimnastică pentru sărituri [7, p. 118]. Cuvântul românesc și-a extins structura semantică, având deja 7 sensuri.

Un fenomen mai rar întâlnit, dar atestat totuși în câteva lexeme, este *polarizarea semantică*. Adică, un cuvânt ajunge să aibă doi poli, un sens pozitiv și altul cu o semnificație negativă. Pe baza polarizării semantice se formează așa-numitele „capete ale lui Ianus”, când elementele lingvistice au înțelesuri opuse. *Polarizarea semantică* este definită de I. Melniciuc și N. Corlăteanu în felul următor: „dezvoltarea în direcții opuse a valorii semantice a unui cuvânt, la origine nediferențiate” [2, p. 44]. *De exemplu: usura, -ae* 1) puțința de a se folosi de ceva, folosință: *usura vitae* „putința de a se bucura de viață”; 2) dobândă [8, p. 595] > *uzură* 1) deteriorare, degradare a unui obiect (prin întrebuințare îndelungată); 2) modificare progresivă a (dimensiunilor) unei piese tehnice în cursul funcționării sistemului din care face parte; (fig.) slăbire, oboseală, epuizare [7, p. 1143].

Uneori, *enantiosemia* mai poate fi întâlnită și pentru a denumi structura semantică a unui cuvânt polisemantic ce comportă sensuri contrare: lat. *hospes, -itis* „oaspete”, dar și „gazdă”.

În situația respectivă apare iarăși un semn de întrebare: *enantiosemia* este un termen cu mai multe accepții sau conține o imprecizie terminologică?

Având diverse cauze, procesul evoluției semantice a cuvintelor ascunde încă multe „surprize”, iar studiul derivării sensurilor relevă multiple posibilități de investigație.

Referințe bibliografice

1. V. Bahnaru. *Mutații de sens: cauze; modalități; efecte*. – Chișinău, Știința, 1988. – 256 p.
2. N. Corlăteanu, I. Melniciuc. *Lexicologia*. – Chișinău, Lumina, 1992. – 222 p.
3. E. Coseriu. *Introducere în lingvistică*. – Cluj, Echinox, 1995. – 138 p.
4. I. Dumeniuc, N. Mățaș. *Introducere în lingvistică*. – Chișinău, Lumina, 1987. – 314 p.
5. C. Maneca. *Analiza semică a lexicului*. În: *Limba română*, nr.1-3. – București, EA, 1969, p. 3-24.
6. M. Sala. *De la latină la română*. – București, EA, 2002. – 240 p.

Dicționare

7. *Dicționarul explicativ al limbii române*. – București, Univers Enciclopedic, 1996. – 1192 p.
8. G. Guțu. *Dicționar latin-român*, ediția a II-a. – București, Humanitas, 2003. – 1446 p.
9. N. Raevschi, M. Gabinschi. *Scurt dicționar etimologic*. – Chișinău, 1978. – 778 p.
10. M. Vinereanu. *Dicționar etimologic al limbii române*. – București, 2008.
* * *
11. И. Х. Дворецкий. *Латинско-русский словарь*. – Москва, Русский язык, 1986. – 844 p.

Universitatea de Stat din Moldova